

Археалогія

рамеснікаў і гандляроў, зручнасць знаходжання для якіх была звязана з наяўнасцю побач р. Палаты. Пажар і наканечнікі стрэл сведчаць аб невядомых для нас падзеях. Культурны пласт XIV – XVIII стст. быў амаль поўнасцю знішчаны, разам з тым, атрыманыя матэрыялы сведчылі аб наяўнасці ў гэтай частцы пабудовы простых гараджан і магната Бенедзікта Паўла Сапегі.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007 – 268 с.
2. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
3. Звяруга, Я.Г. Рэчавы інвентар / Я.Г. Звяруга // Археалогія Беларусі: У 4-х т. Т. 3. Сярэднявекавы перыяд (IX – XIII стст.).—Мн.:Беларуская навука, 2000. – С. 370 – 422.
4. Клімаў, М.В. Новыя звесткі аб гісторыі Запалоцкага пасада г. Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / М.В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці. Мат-лы навук. канф., прысвечанай 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р. Брадоўскага, Віцебск, 22 – 23 кастрычніка 2009. – Мінск: Медысонт, 2010. – С. 39 – 48.
5. Колчин, Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин. – Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Наука, 1959. – С. 7 – 120.
6. Колчин, Б.А. Ремесло / Б.А. Колчин // Древняя Русь. Город. замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 244 – 297.
7. Левко, О.Н. Витебск XIV – XVII вв. (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств) / О.Н. Левко. – Минск: Наука и техника, 1984. – 120 с.
8. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 135 с.

ТАПАГРАФІЯ І ПЛАНІРОЎКА ГАРАДЗІШЧАЎ МІЖРЭЧЧА ДЗІСНЫ І УШАЧЫ

А.Л. КОЦ

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

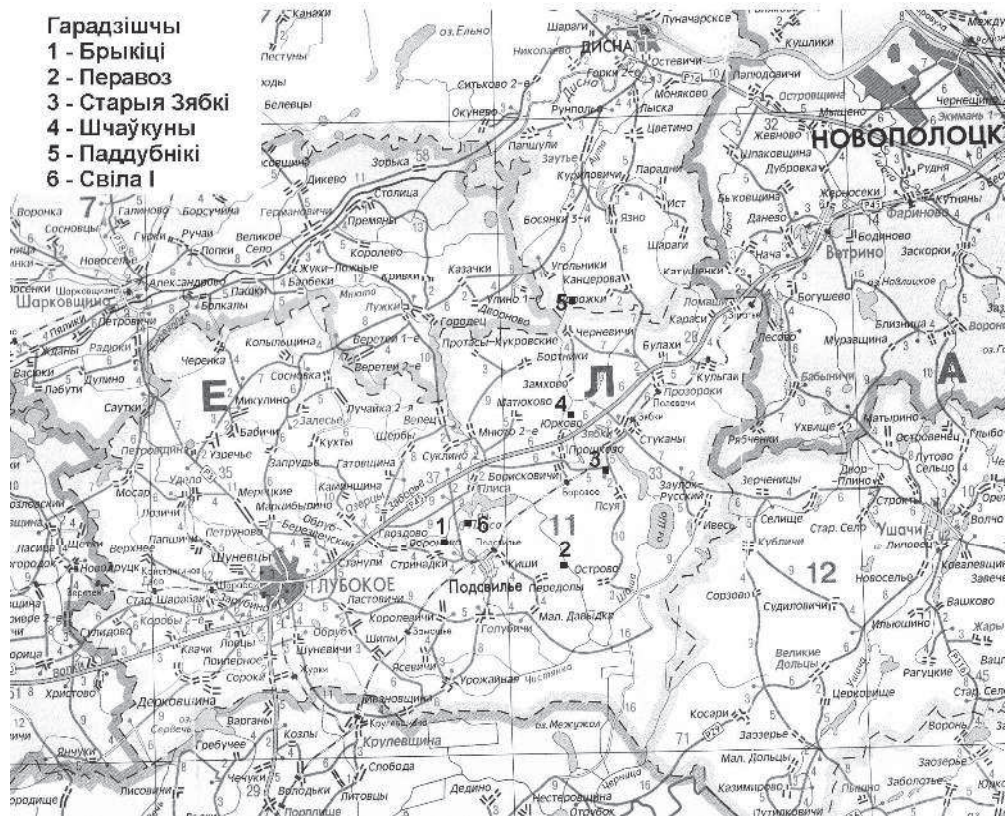
Прадстаўлены вынікі даследаванняў гарадзішчаў міжрэчча Дзісны і Ушачы ў 2010 г. Разгледжана тапаграфія умацаваных паселішчаў. Асабістая ўвага нададзена абарончай сістэме і ўездам на гарадзішча.

Асноўным тыпам паселішчаў жалезнага веку былі гарадзішчы. Яны былі шырока распаўсюджаны і ў сярэднявеччы. Месца выбіралася з такім разлікам, каб яно было максімальна абаронены прыроднымі ўмовамі ў выглядзе рэчак, ручаёў, балот і стромкіх схілаў. З неабароненага, напольнага боку пагоркі ці мысы ўмацоўваліся сістэмай штучных пабудов, якія складаліся з драўляных агароджаў, земляных валоў і рвоў. Часам для пабудовы гарадзішчаў выкарыстоўваліся высокія адзіночныя ўзгоркі, размешчаныя сярод даліны або каля ракі. Форма пляцоўкі гарадзішча залежыла ад канфігурацыі выбранага ўчастка і характару абарончых умацаванняў на вяршыне і схілах. Пад час фарміравання ўмацаванага паселішча значная ўвага надзялялася ўзвозам.

Існуюць пэўныя праблемы ў выяўленні і даследаванні ўзвозаў на гарадзішча. Іх можна назваць агульнымі для вывучэння ўсіх гарадзішчаў жалезнага веку і ранняга Сярэднявечча. Галоўным чынам гэта стан захаванасці помніка. Значныя пашкоджанні помнікам археалогіі наняслі гаспадарчая дзейнасць чалавека ў больш позні час, прыроднае разбурэнне (выветрыванне культурнага слою, разбурэнне схілаў ракой, пашкоджанне помніка ляснымі насаджэннямі, апаўзанне культурнага пласта на схілы і інш.), перабудова гарадзішчаў іх насельнікамі ў жалезным веку і Сярэднявеччы.

Арэал днепра-дзвінскай культуры і арэал культуры штрыхаванай керамікі на Поўначы Беларусі можна разглядаць адзінай тэрыторыяй, так як тут сходныя фізіка-геаграфічныя ўмовы пражывання і ідэнтычны ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця насельніцтва. Разглядаючы тэму абарончых умацаванняў і тапаграфіі гарадзішчаў даследчыкі абыходзяць увагай праблему ўзвозаў на гарадзішча. Найбольш верагодна, што абарончыя ўмацаванні ахоўвалі ўзвоз на гарадзішча і апошнія фарміраваліся дзякуючы форме і месцу ўзвоза.

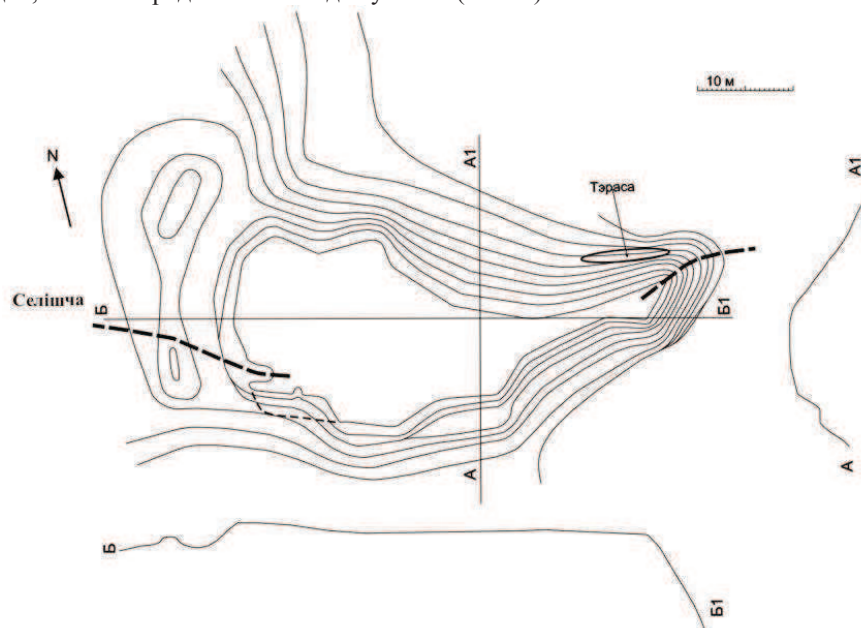
Пад час ахеалагічных разведак 2010 г. на тэрыторыі Дзісны і Ушачы было выяўлена, што тапаграфічныя сляды ўзвозаў на некаторых гарадзішчах добра захаваліся. На гарадзішчах Старыя Зябка, Брыкіці, Перавоз дакладна зафіксаваны сляды ўзвозаў. На гарадзішчах Шчаўкуны, Свіла І і Паддубнікі яны яскрава не прасочваюцца, але можна выказаць меркаванні дзе маглі размяшчацца ўзвозы (мал. 1).

Мал. 1. Карта гарадзішчаў, на якіх захаваліся знешнія прыкметы ўзвозаў

Гарадзішча **Брыкіці** знаходзіцца на правым беразе р. Свіліцы. З заходняга боку каля гарадзішча размяшчаецца селішча. Вышыня пагорка, на якім размяшчаецца паселішча, дасягае 18 м. Форма пляцоўкі гарадзішча трохкутная, выцягнута па лініі заход-усход у бок мыса. З 3-х бакоў паселішча мае стромкія схілы да ракі, якая акаляе гарадзішча. З напольнага, заходняга боку пляцоўка абаронена 2-ма валамі і 2-ма рвамі. Памеры аднаго вала складаюць: даўжыня – 40 м, вышыня з боку гарадзішча да 4 м, з боку селішча – 2 – 2,5 м, шырыня верхняй пляцоўкі вала – 3 – 4 м. Другі вал (?) насыпаны па краю пляцоўкі. Яго вышыня 3 – 5 м, даўжыня – 35 м. Адзін роў з напольнага боку глыбінёй да 1 м, шырынёю да 2-х м. Другі – паміж валамі (глыбіня да 4 м, шырыня да 6 м).

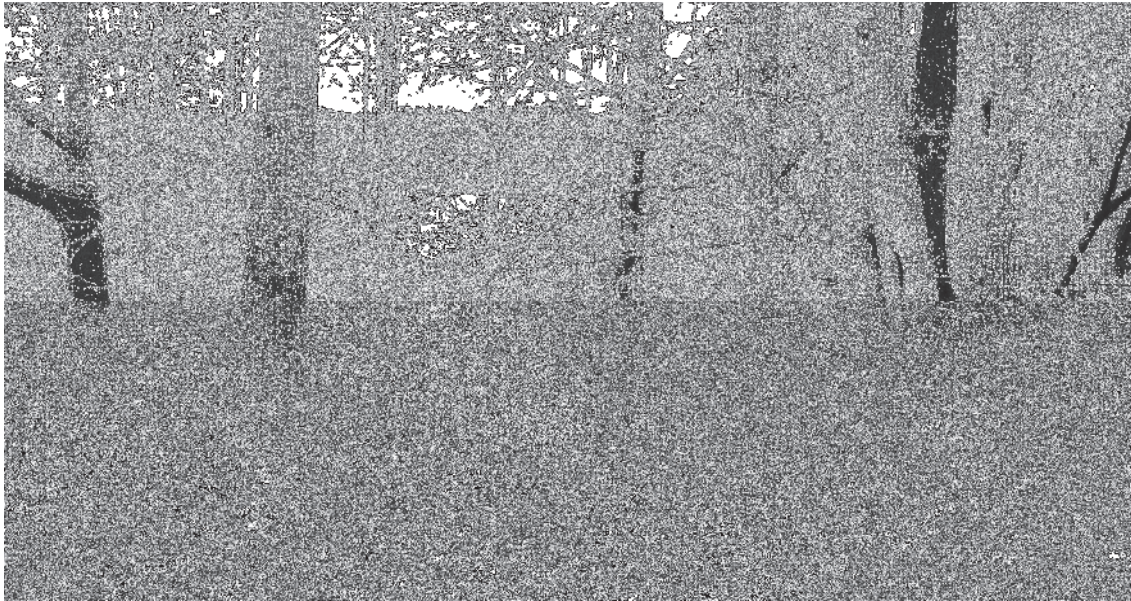
Верагодна, што на гарадзішча было два ўзвозы (мал. 2).

Мал. 2. План гарадзішча Брыкіці (пункцірнай лініяй пазначаны месцы ўзвозаў)

Археалогія

Адзін ярскава прасочваецца з заходняга боку (мал. 3).

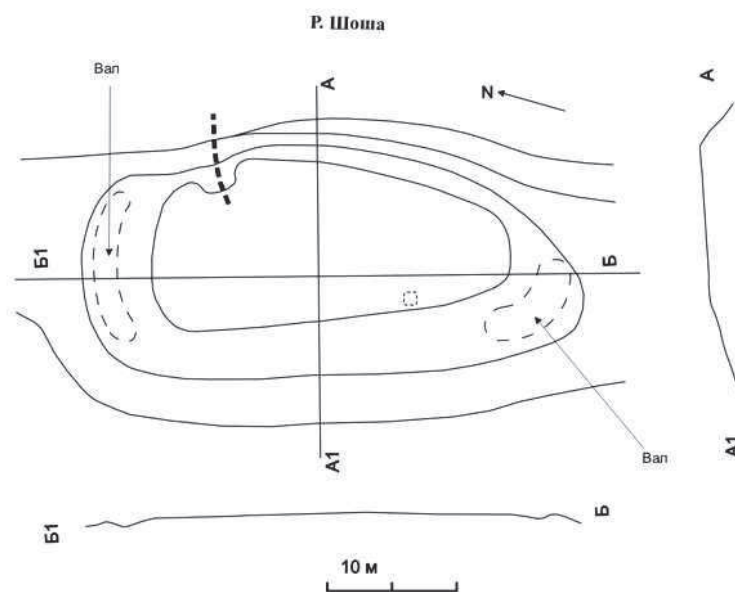
Мал. 3. Узвоз з заходняга боку на гарадзішча

Ён, па сярэдзіне, праразае валы і выводзіць на пляцоўку. Сляды ўзвозу добра захаваліся, што, верагодна, сведчыць аб яго больш познім паходжанні. Другі ўзвоз мог быць з усходняга боку на мыс. Тут прасочваецца больш пакаты схіл чым астатнія, але ён вельмі моцна пашкоджаны каранямі старых дрэваў.

Узвоз з боку ракі характэрны для мысавых гарадзішчаў [1, с. 62 – 63]. Але падцвердзіць гэта можна толькі дзякуючы археалагічным раскопкам на помніку.

Гарадзішча **Перавоз** знаходзіцца на левым беразе р. Шоша, пры ўпадзенні ў яе мясцовага безназоўнага ручая з левага боку. Умацаванае паселішча размяшчаецца на невысокім пагорку. Яно было ўмацавана кальцавым валам па перыметры пляцоўкі (захаваўся ў вышыню да 0,3 м, шырынёю – 3 – 4 м) і з паўднёва-ўсходняга боку дугападобным валам (вышыня – 0,5 м, шырыня да 6 м). Паміж валамі быў пракапаны роў (шырыня каля 3-х м), роў захаваўся з паўночна-ўсходняга боку гарадзішча (шырыня да 3 м, глыбіня да 0,5 м). Яшчэ адзін роў атачаў паселішча з заходняга боку каля падножжа гарадзішча (шырыня да 2 м, глыбіня да 0,4 м). З паўночна-заходняга боку гарадзішча акаляе невялікае балота. Роў каля падножжа злучаў балота з ручаём, таму, магчыма, быў запоўнены вадой.

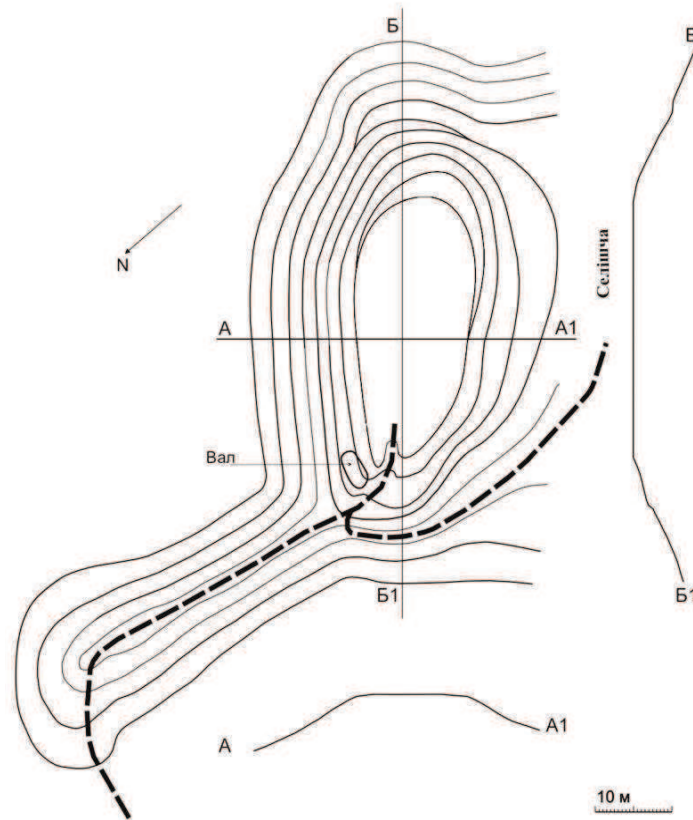
Узвоз на гарадзішча знаходзіўся з боку ракі (мал. 4).

Мал. 4. План гарадзішча Перавоз (пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

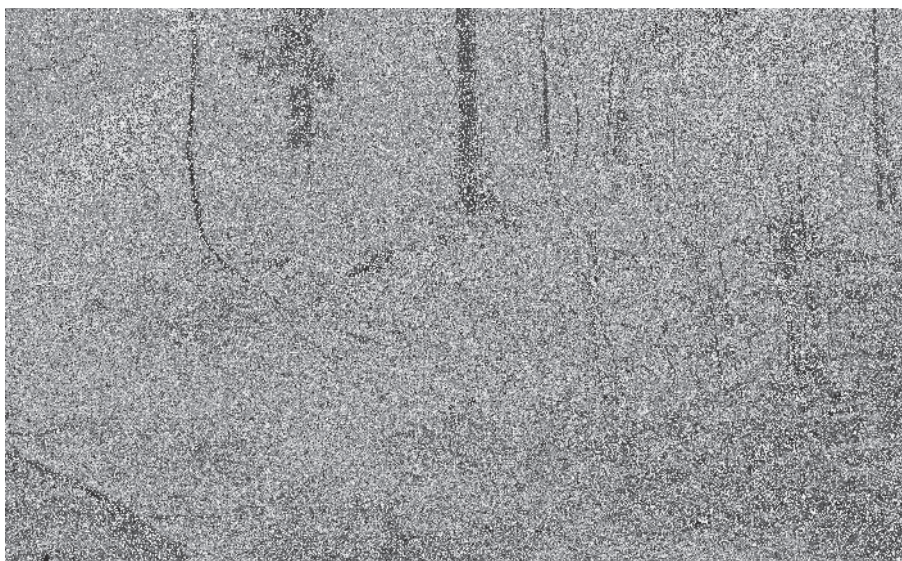
У гэтым месцы візуальна прасочваецца больш пакаты схіл. Шырыня ўзвозу 3 – 4 м. Як адзначае А.А. Егарэйчанка, характэрнай рысай мысавых гарадзішчаў з’яўляецца ўзвоз з боку ракі [1, с. 62 – 63].

Гарадзішча **Старыя Зябкі** размяшчаецца на высокім пагорку, на беразе невялікага балота, якое злучана ручаём з воз. Доўгае. Каля падножжа гарадзішча, з паўночна-ўсходняга боку, выяўлены сляды селішча. Вышыня пагорка, на якім знаходзіцца ўмацаванае паселішча, вагаецца ў межах 7-15 м, у залежнасці ад рознага ўзроўню падэшвы гарадзішча. На помніку размяшчаюцца сучасныя вясковыя могілкі (мал. 5).

Мал. 5. План гарадзішча Старыя Зябкі (пункцірнай лініяй пазначаны месцы ўзвозаў)

Гарадзішча складаецца з двух асобных частак. 1-ая з’яўляецца пад’ездам на гарадзішча (мал. 6).

Мал. 6. Узвоз на гарадзішча Старыя Зябкі. Справа размяшчаецца вал. Фотаздымак з пляцоўкі гарадзішча

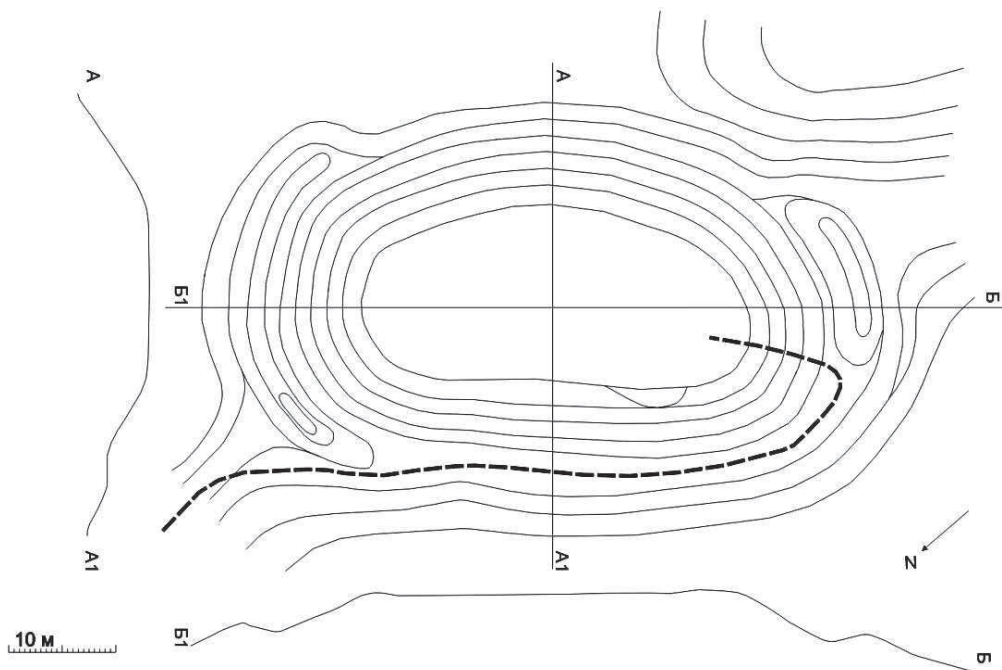
Археалогія

Яна ўяўляе сабой пясчаны насып са стромкімі схіламі даўжынёю 88 м, шырынёю да 5 м, вышынёю да 7 м. Культурны слой тут не прасочваецца (вызначана па ямах, з якіх людзі бяруць пясок на могількі). Відавочна, што насып прыроднага паходжання. 2-ая пляцоўка з'яўляецца месцам, дзе, непасрэдна, жылі людзі. З левага боку ад узвозу на 2-ую пляцоўку захаваўся дугападобны вал. Даўжыня захаваўшайся часткі 9 м, вышыня да 1 м. З правага боку ад узвозу на схіле гарадзішча знаходзіцца тэраса. Даўжыня яе каля 40 м. Тэраса злучае селішча і гарадзішча. Такім чынам, магчыма што яна з'яўлялася ўзвозам з селішча на гарадзішча. Аналагічных прыкладаў умацаваных паселішчаў не выяўлена.

Гарадзішча **Шчаўкуны** размяшчаецца на правым беразе р. Аута. Паселішча знаходзіцца на перасечанай мясцовасці на высокім пагорку ў лесе. Вышыня пагорка дасягае 15 м. З паўночнага і заходняга бакоў яго акаляе р. Аута. Адлегласць ад падножжа пагорка да ракі каля 60 м. Пляцоўка гарадзішча авальнай формы, выцягнута па лініі паўночна-ўсход – паўднёва-заход. Яе даўжыня – 73 м, шырыня – 33 м.

Гарадзішча мае складаную сістэму абарончых умацаванняў. Два дугападобныя валы размешчаны на пляцоўцы гарадзішча з паўночна-ўсходняга боку і паўднёва-заходняга бакоў. Валы моцна аплыўшыя. Іх вышыня складае: першага – 0,2 м, другога – 0,25 м, даўжыня суадносна 24 м і 30 м.

Два дугападобныя валы размяшчаюцца на схілах гарадзішча. Адзін абараняе гарадзішча з паўночна-ўсходняга боку, другі – з паўднёва-заходняга. Даўжыня першага – 65 м, другога – 38 м, вышыня 1,5 м і 1 м суадносна. Паміж валамі і схіламі гарадзішча знаходзяцца глыбокія рвы. З паўночнага, усходняга і паўднёва-ўсходняга бакоў на схіле гарадзішча захаваўся тэраса (яна злучае два валы). З паўночнага боку помніка знаходзіцца пясчаны насып, які злучаны з гарадзішчам на ўзроўні тэрасы побач з валам (мал. 7).

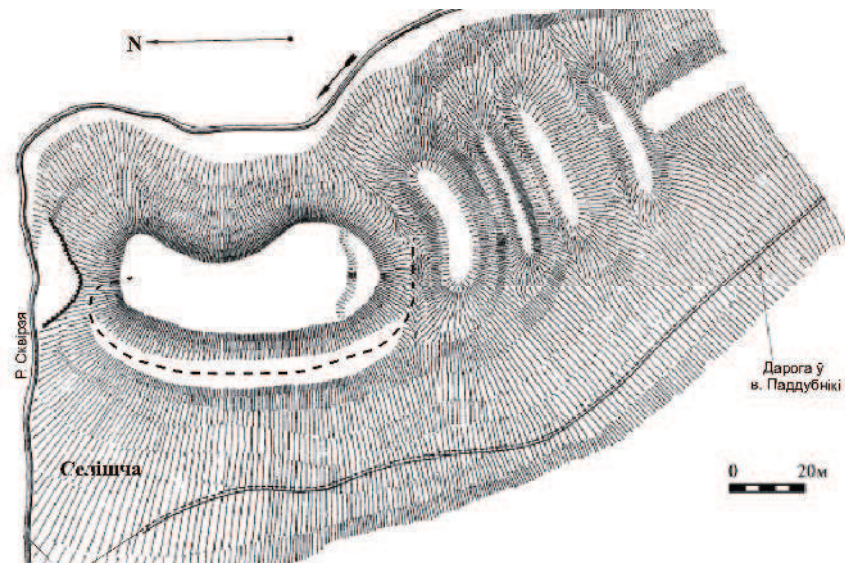

Мал. 7. План гарадзішча Шчаўкуны (пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Насып прыроднага паходжання, выцягнуты па лініі поўнач-поўдзень. Верагодна, што насып быў узвозам на гарадзішча. Далей узвоз пралягаў па тэрасе ўздоўж пляцоўкі і з паўднёва-заходняга боку мог быць уезд на пляцоўку, дзе візуальна прасочваецца больш пакаты схіл. Магчыма, што тут магла быць зроблена драўляная канструкцыя (?), па якой можна было падняцца на гарадзішча.

Гарадзішча **Паддубнікі** размяшчаецца на левым беразе ручая Сквірэль. Яно знаходзіцца на высокім пагорку (вышынёю да 10 м) са стромкімі схіламі. Пляцоўка паселішча авальная. На заходнім схіле прыблізна на 3-4 м ніжэй пляцоўкі гарадзішча размяшчаецца невялікая тэраса шырынёю да 7 м, даўжынёю каля 60 м. З паўночна-заходняга боку схіл больш пакаты. З гэтага боку схіл падмываецца ручаём і разбураецца, утвараючы абрыў. Гарадзішча мае складаную сістэму абарончых умацаванняў: з усходняга боку размяшчаюцца 5 валоў вышынёю да 2,5 м і 4 рвы, глыбінёю 1,8 – 2 м [3, с. 54].

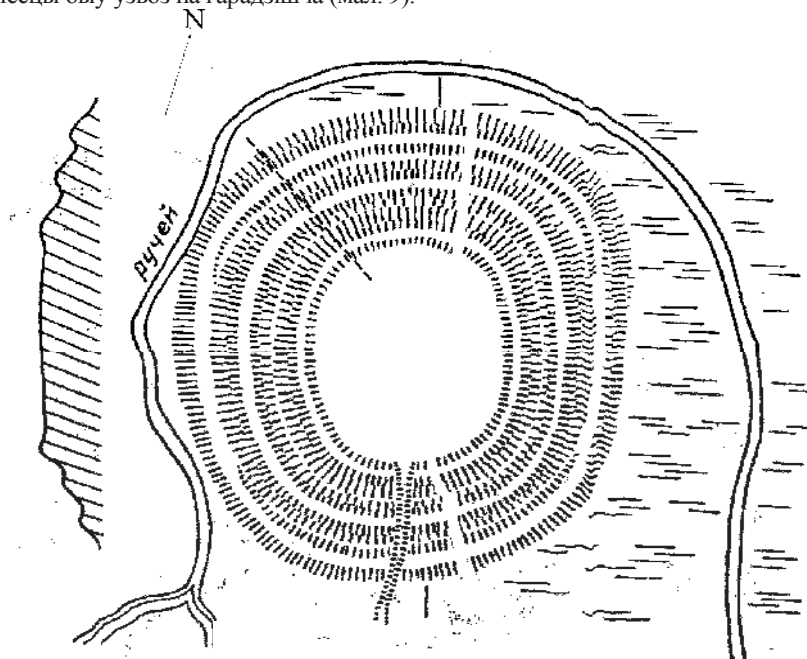
А.Р. Мітрафанаў лічыць, што ўзвоз на гэтым гарадзішчы размяшчаўся з паўночна-заходняга боку [3, с. 54]. Але, верагодна, што ўзвоз меў больш складаную структуру. Пачынаўся ён каля падножжа гарадзішча з паўднёва-ўсходняга боку. Пралягаў праз сістэму валоў і рвоў, якія былі ўзведзены для абароны ўзвозу. На ўзроўні чацвёртага вала ўзвоз выходзіў на тэрасу (мал. 8) на заходнім схіле і з паўночна-заходняга боку быў уезд на пляцоўку.

Мал. 8. План гарадзішча Паддубнікі (па А.Р. Мітрафанаву; пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Апошняе дакладна высветліць не магчыма, бо з паўночна-заходняга боку адбываецца разбурэнне схілу. Для ўдакладнення дадзенага варыянту ўзвозу патрабуецца археалагічнае вывучэнне тэрасы і сістэмы валоў і рвоў гарадзішча.

Гарадзішча **Свіла I** размяшчаецца на высокім пагорку (вышыня над поймай 18 – 20 м), на левым беразе безназоўнага ручая, які злучае невялікае возера каля падножжа ўмацаванага паселішча і воз. Пліса. Ручай з трох бакоў акаляе гарадзішча. Акрамя таго яно мае магутную абарончую сістэму. Яна складаецца з трох кальцавых валоў і двух рвоў. Унутраны вал (вышыня каля 1,5 м, шырыня ў ніжняй частцы каля 10 м) насыпаны па краі пляцоўкі, другі (вышыня 2 – 2,5 м, шырыня каля 10 м) – на схіле пагорка на 5 м ніжэй унутранага вала, трэці (знешні, вышыня 1,5 – 2 м, шырыня 8 – 10 м) – уздоўж асновы пагорка. Рвы размешчаны паміж валамі, іх глыбіня 1,5 – 2 м, шырыня 10 – 15 м [2, с. 238]. Па ўсім перыметры гарадзішча валы маюць аднолькавую вышыню, толькі з паўночна-заходняга боку зафіксавана паніжэнне шапкі кожнага з трох валоў (па адной лініі) на 0,4 – 0,5 м. У гэтым жа месцы зафіксавана, што глыбіня рвоў меншая чым па ўсім перыметры на 0,5-0,7 м. Верагодна, што ў дадзеным месцы быў узвоз на гарадзішча (мал. 9).

Мал. 9. План гарадзішча Свіла I (па Г.В. Штыхаву; пункцірнай лініяй пазначана месца ўзвозу)

Археалогія

Такім чынам, пад час археалагічных разведкаў былі выяўлены тапаграфічныя сляды ўзвозаў на шэрагу гарадзішчаў Міжрэчча Дзісны і Ушачы. Дакладна можна сказаць, што ўзвозы былі добра ўмацаваны. Візуальна, валы, якія абараняюць узвозы, прасочваюцца на гарадзішчах Шчаўкуны, Старыя Зябкі, Паддубнікі. Былі распаўсюджаны ўзвозы з боку ракі (Перавоз, Брыкіці). А таксама асобнай катэгорыяй выступаюць узвозы з селішча на гарадзішча (Старыя Зябкі, Брыкіці). Распрацоўка дадзенай тэмы раскрые больш шырока тэму грамадскага і ваеннага жыцця насельніцтва гарадзішчаў і фарміравання абарончых умацаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Егорейченко, А.А. Культура штрихованной керамики / А.А. Егорейченко. – Минск: БГУ, 2006. – 207 с.
2. Мітрафанаў, А.Р. Падсвільскі пасялковы савет. Гарадзішча / А.Р. Мітрафанаў, І. Свіла // Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць / Рэдкал.: С.В. Марцэлеў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1985. – С. 238.
3. Харитонович, З.А. Городище Поддубники / З.А. Харитонович // Памятники эпохи железа и средневековья Беларуси. Материалы по археологии Беларуси. К 60-летию О.Н. Левко. – Минск, 2007. – № 14 – С. 54 – 85.

**ГІСТОРЫЯ ДАСЛЕДАВАННЯ АРХЕАЛАГІЧНЫХ ПМНІКАЎ ЭПОХІ
СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ Ў БАСЕЙНЕ Р. БЯРЭЗІНЫ**

канд. гіст. навук, дац. В.І. КОШМАН
(*Інстытут гісторыі НАН Беларусі, Мінск*)

Прадстаўлены асноўныя вынікі гісторыі даследавання археалагічных помнікаў эпохі Старажытнай Русі ў басейне р. Бярэзіна. Падрабязна асвятляюцца этапы вывучэння помнікаў X – XIII стст., пачынаючы з пачатку XIX ст. і да пачатку XXI ст., выдзяляюцца этапы гэтага вывучэння, прыводзяцца асноўныя дасягненні кожнага з этапаў.

Уводзіны. Першыя звесткі аб даследаваннях археалагічных помнікаў X – XIII стст. басейна р. Бярэзіна сустракаюцца ў XIX ст. Вядома, што ў 1818 – 1820 гг. З.Я. Даленга-Хадакоўскі актыўна займаўся пошукам і сістэматызацыяй гарадзішчаў і курганных могільнікаў у Еўрапейскай частцы Расійскай імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі сучасных Бабруйскага і Кіраўскага раёнаў [1, с. 41 – 46]. В.Ф. Капыцін мяркуе, што даследчык пры інтэрпрэтацыі гарадзішчаў у якасці свяцілішчаў выкарыстоўваў звесткі аб гарадзішчы-свяцілішчы Любонічы (мясцовая назва «Дзявочая Гара»). Даследаванне гэтага помніка ў канцы 1990-х гг. адназначна сведчыць аб сакральным характары гарадзішча [2].

У XIX ст. даследчыкі яшчэ мала цікавіліся рэшткамі паселішчаў (гарадзішчаў, селішчаў) і не ўяўлялі які вялікі аб'ём інфармацыі змяшчаюць іх культурныя слаі. Наяўнасць звестак аб раскопках багатых скіфскіх курганных пахаваннях на тэрыторыі Украіны і пахаваннях вікінгаў на тэрыторыі Паўночнай і Заходняй Еўропы падштурхоўвалі мясцовых памешчыкаў і аматараў-навукоўцаў да раскопак курганных некропаляў у сваіх маёнтках. З гэтага часу і на працягу ўсяго XIX і пачатку XX стст. атрымала распаўсюджанне менавіта «курганная археалогія», мэтай даследавання якой з'яўлялася здабыццё «археалагічных старажытнасцей», а ў далейшым ставіла пытанні пра храналагічную і культурную атрыбуцыю здабытых матэрыялаў.

А між тым вялікая колькасць курганаў на беларускай зямлі ўражвала вандроўнікаў. Так у 1815 г. праз Беларусь праязджаў нерэштскі памешчык А.К. Башняк, які пакінуў апісанне свайго падарожжа [1, с. 23 – 24]. Яго шлях пралягаў у тым ліку і праз сучасныя Асіповіцкі і Бабруйскі раёны. У сваіх дзённіках ён апісваў не толькі навакольную мясцовасць і сялянскі быт, але і пакінуў шэраг звестак пра археалагічныя помнікі. А.К. Башняк адзначаў, што курганы з розных мясцовасцей маюць розную велічыню, што самыя высокія насыпы часцей за ўсё сустракаюцца паміж р. Свіслач і р. Галынка. Таксама ім узгадваюцца і крэпасныя валы (відаць гарадзішчы – *В.К.*).

У 1830 – 1850-я гг. актыўную дзейнасць па вывучэнні археалагічных старажытнасцей Цэнтральнай Беларусі разгарнулі браты К.П. і Е.П. Тышкевічы. К.П. Тышкевіч абследаў шмат гарадзішчаў і замчышчаў у Мінскай губерні, раскапаў каля 200 курганаў, у асноўным на Лагойшчыне па р. Гайна (правы прыток р. Бярэзіны) [3]. Ён зрабіў спробу класіфікацыі курганоў, сярод якіх выдзеліў «курганы асобныя», «курганы ў групах», «курганы вартавыя», «курганы прыдарожныя, пуцёвыя» і «курганы грабавыя» і гарадзішчаў, якія ён падзяляў на «умацаваныя замкі», «ахвярныя гарадзішчы» і «акопы-судзілішчы». К.П. Тышкевіч зрабіў важныя высновы аб асаблівасцях пахавальнага абраду, звярнуў увагу на ганчарныя клеймы і асобныя катэгорыі знаходак.

Вывучэннем курганных могільнікаў займаўся і Е.П. Тышкевіч [4, 5]. Маюцца звесткі што ім было раскапана каля тысячы курганоў [6, с. 32]. Удзел у раскопках курганоў, а магчыма і самастойныя археалагічныя даследаванні ў Барысаўскім і Ігуменскім паветах праводзілі разам з братамі Тышкевічамі